

EŞİTSİZLİK VE TOPLUMSAL TABAKALAŞMA AÇISINDAN VATANDAŞLIK ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR ANALİZ

Dr. Fuat Güllüođmar

Anadolu Üniversitesi
Sosyoloji Bölümü
Araştırma Görevlisi

Özet

Bu çalışma, özellikle ulus-devlet içindeki anlamı, işlevi ve yapısına odaklanarak, vatandaşlık olgusunun ortaya çıktığı Antik Yunan'dan günümüze kadar siyasal, toplumsal ve ekonomik olarak daima eşitsiz bir içeriğe sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu açıdan, çalışmada esas olarak vatandaşlık kurumunun ulus-devlet içinde sağladığı ulusal bütünleşmenin yanında, her ulus-devletin kendi vatandaşlık tanımının dışında kalan bazı grupları mutlaka dışarda bıraktığı ve bu dışlanan -özellikle göçmenler ve dezavantajlı gruplar açısından vatandaşlığın daima dışlayıcı ve ayrımcı sonuçları olduğu analiz edilmiştir. Bu çalışmada, ilk olarak, vatandaşlığın Antik Yunan'dan itibaren modern ulus-devlet sınırları içerisinde ortaya çıkışına kadar geçirdiği dönüşümler kısaca ele alınacaktır. Daha sonra, siyasal alanla ekonomik alanı birbirinden mutlak olarak ayırıştıran ulus devletinin liberal mantığı ve uygulamaları içinde vatandaşlık ile sağlanan siyasal eşitlik anlayışının, sosyal ve ekonomik eşitsizliği görünmez kıldığı fikri üzerinde durularak, vatandaşlık kurumunun eşitlik ve toplumsal tabakalaşmayla olan ilişkisi ele alınmıştır. Çalışmada ayrıca, ulus-devlet içindeki vatandaşlığın göçmenler açısından nasıl bir hiyerarşiye yol açtığı analiz edilerek, "resmi" ve "uygulama"daki vatandaşlık arasındaki farklılıklara dikkat çekilmektedir. Sonuç olarak, vatandaşlığın ekonomi-politik açıdan analizini yapmaya çalışan bu çalışma eşitlik ve demokrasi için vatandaşlık olgusunun sağladığı siyasi eşitliğin yeterli olmadığını bunun yanında sosyal ve ekonomik eşitliğin de sağlanması gerektiğini öne çıkarmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Vatandaşlık, ulus-devlet, eşitlik, tabakalaşma, göçmenler

A Sociological Analysis on Citizenship Regarding Inequality and Social Stratification

Abstract

This paper aims at examining the unequal content of citizenship from the first emergence in Athens to the contemporary form in the modern nation-state regarding to the political, social and economical dimensions, with a special reference to its meaning, function and structure in the capitalist nation state. Thus, this work suggests that the nature of the citizenship in the nation-states still remains deeply differentiated, exclusive and hierarchical which excludes some disadvantaged groups who stay outside of the definition of citizens, because the connection between liberal citizenship and the idea of socio-economic equality has always been derivative, secondary or incidental nature. This paper, while focusing on the relationship between citizenship and social stratification, criticizes the liberal citizenship structure based on exclusively political equality separating political sphere from economic one demistifies or hides the social and economic inequality. Besides, the paper analyzes how citizenship constructs a hierarchy between nation and migrants by pointing to the difference between the idea of the formal citizenship (formal equality) and substantial citizenship (equality in practice). Thus, based on the perspective of economy-politics, it argues that political equality itself cannot be enough for a substantial democracy if it is not completed by economic and social equality.

Keywords: Citizenship, nation-state, equality, stratification, migrants

Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma Açısından Vatandaşlık Üzerine Sosyolojik Bir Analiz

Giriş: Vatandaşlığın Temel Unsurları

Genel olarak, vatandaşlık siyasi ve hatta sadece hukuki bir terimmiş gibi ele alınmaktadır. Çoğu zaman modern vatandaşlığın dar anlamıyla bir devlete ait olmakla ilgili hak ve yükümlülükler bütünü olarak tanımlandığını görmekteyiz. Vatandaşlığın kavram ve kurum olarak ortaya çıkışının, Antik Yunan'da siyasal/kamusal alanın ortaya çıkışıyla eş zamanlı olduğu kabul edilmektedir.

Vatandaşlık, genel olarak bir siyasal ve coğrafi topluluğa üyelik biçimi olarak tanımlanmaktadır. Roche, vatandaşlığı kavramın Antik dünyadaki anlamını izleyerek, "bir siyasi cemaatin üyesi" olma pratiğiyle ilgili olan bir haklar, ödevler, güçler (kapasiteler) ve çıkarlar (ilgiler) bütünü olarak tanımlamaktadır (Roche, 1987: 371; Özkazanç, 2009: 250). Sonuç olarak, modern anlamda vatandaşlık yasal olarak üyelerin haklarının ve sorumluluklarının inşa edildiği ve ulus-devletle onun üyeleri arasındaki ilişkileri tanımlayan normatif beklentiler seti ve bu beklentilerin hayata geçmesi durumudur (Waters, 1989: 160).

Bu anlamda, vatandaşlığın üç kurucu unsuru göze çarpmaktadır: Birincisi, vatandaşlık, hak ve sorumluluklardan oluşmuş biçimsel hukuki bir statüdür; ikincisi, içinde bulunulan toplumun geleceğini şekillendirecek olan siyasal alana katılıma işaret eder; üçüncüsü ise içinde bulunulan topluluğa bir üyelik veya mensubiyet bağıdır. Vatandaşlığın bu birbiriyle ilişkili üç hali, bir bireyi içinde bulunduğu toplumun üyesi yapacak etkinlik kiplerini tanımlama yoluyla aynı zamanda o toplumun üyesi ol(a)mayanları yani dışarda bırakılan

bireyleri de tanımlamaktadır. Ancak vatandaşlığın bu kurucu unsurları tarih boyunca farklı dönemlerde kayda değer değişiklik ve dönüşümlere uğramıştır.

Bu çalışmada, ilk olarak, vatandaşlığın Antik Yunan'dan itibaren modern ulus-devlet sınırları içerisinde ortaya çıkışına kadar geçirdiği dönüşümler kısaca ele alındıktan sonra, vatandaşlık olgusunun ortaya çıktığı Antik Yunan'dan itibaren siyasal, toplumsal ve ekonomik olarak daima eşitsiz bir içeriğe sahip olduğu, özellikle ulus-devlet içindeki anlamı, işlevi ve yapısı üzerinde durularak irdelenecektir. Dolayısıyla çalışmada esas olarak, vatandaşlık kurumunun ulus-devlet içinde sağladığı ulusal bütünleşmenin yanında, her ulus-devletin kendi vatandaşlık tanımının dışında kalan bazı grupları mutlaka dışarda bıraktığı ve bu dışlanan kitleler açısından vatandaşlığın daima dışlayıcı ve ayrımcı sonuçları olduğu analiz edilmiştir. Daha sonra, siyasal alanla ekonomik alanı birbirinden mutlak olarak ayırıştıran ulus devletin liberal mantığı ve uygulamaları içinde vatandaşlık ile sağlanan siyasal eşitlik anlayışının, sosyal ve ekonomik eşitsizliği görünmez kıldığı fikri üzerinde durularak, vatandaşlık kurumunun eşitlik ve toplumsal tabakalaşmayla olan ilişkisi ele alınmıştır. Çalışmada ayrıca, ulus-devlet içindeki vatandaşlığın göçmenler açısından nasıl bir hiyerarşiye yol açtığı analiz edilerek, “resmî” ve “uygulama”daki vatandaşlık arasındaki farklılıklara dikkat çekilmektedir. Sonuç olarak, vatandaşlığın eşit(siz)lik açısından analizini yapmaya çalışan bu çalışma eşitlik ve demokrasi için vatandaşlık olgusunun sağladığı siyasi eşitliğin yeterli olmadığını, bunun yanında sosyal ve ekonomik eşitliğin de sağlanması gerektiği savunmaktadır.

1. Antik Yunan'da Vatandaşlık

Vatandaşlık teorisyenlerine göre, vatandaşlığın kavram ve kurum olarak ortaya çıkışı, Antik Yunan'da siyasal-kamusal alanın ortaya çıkışıyla eş zamanlı ve hatta özdeş kabul edilmektedir (Bookchin, 1987:32; Turner, 1986:13-16; Heater, 1990:2-4; Riesenber, 1992). Tarihi Antik Yunan'a dayanan vatandaşlık, modern anlamını ulus-devletlerin yükselişiyle birlikte kazanmıştır. Antik Yunan'da vatandaşlık, kadınları, köleleri ve yabancıları dışarıda bırakmakla birlikte, hür ve servet sahibi erkeklerin kamusal yaşama sırası geldiğinde yöneten ve yönetilen olarak katılması anlamına gelmekteydi (Heater, 2007: 32'den aktaran, Özkazanç, 2009).

Aslında vatandaşlığın kuluçka evresi kent devleti öncesi Atina'da kabileler arası savaşların belirlediği bir ortamda gerçekleşmiştir. Bu sürecin geri planında, savaşın gereklerinin öne çıkardığı bir ortaklık ve eşitlerin katılımı ilkesi vardır. Bu ortak alan, imtiyazlar ile yükümlülüklerin karşılıklılığı üzerinde yükseldi. Bu anlamda, Antik Yunan'daki vatandaşlık anlayışında, eşitlik değil, birey ile siyasi topluluk arasındaki hak ve yükümlülüklerin

karşılıklılığı ilkesi önemliydi. Bu aşamada imtiyaz ile yükümlülük neredeyse eş anlamlıydı. Ortak karar alma sürecine katılmak, silah taşımak ve askerlik yapmak hem bir imtiyaz hem de yükümlülüktü. Sonuçta, vatandaşlık ortak kararlara kimin nasıl katılacağı ve imtiyazların nasıl dağıtılacağıyla ilgili bir pratik olarak tarih sahnesine çıkmış oldu (Reisenberg, 1992: 3-6).

Vatandaşlık, bir siyasi katılım biçimi olarak ilk uygulama imkanını Antik Yunan kent devletlerinde bulmuştur. Vatandaşlık antik Yunan'da ilk ortaya çıktığı dönemde bile bir takım eşitsizlikler üzerine kurulmuştu. Antik Yunan'da vatandaş olmak herkese açık bir hak değil aksine bir tür imtiyaz sahibi olmak anlamını taşır. Antik Yunan kentlerinde vatandaşlık sadece erkeklere ve elit bir sınıfa belli haklar öngören, bunun dışında kalan büyük kitleleri dışlayan bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir. Örneğin, Antik Yunan kentlerindeki vatandaşlık anlayışı, kadınlar, köleler ve belli bir yaşın üzerindeki insanları vatandaş saymamakta ve sadece belirli bir elit zümreyi kapsamaktadır. Erkekler arası biçimsel eşitlik söylemi, ancak mülksüzlerin, kadınların ve kölelerin dışlanmasıyla kurulabilmiştir. Fraser ve Gordon'un da işaret ettiği gibi, özellikle kadın ve kölelerin dışlanmanın da ötesinde özel bir boyunduruk altına alınmış olmaları aile reisi erkekler ve köle sahibi erkeklerin vatandaşlığı için bir önkoşul olmuştur (Fraser ve Gordon, 1994: 98; aktaran Özkazanç, 2009: 257). Bu dışlamalar sayesinde, statü sahibi, servet sahibi, eğitilmiş ve/veya aile reisi olan erkekler kamusal alanda eşit vatandaşlar olarak tanındılar.

Görüldüğü üzere, modern ulus devletler kurulana kadar egemenliğini nispeten sürdürmüş olan bu Antik Yunan'daki vatandaşlık anlayışı bireylerin haklarını toplumsal eşitsizlik üzerine kurmuştu ve bu durum doğal kabul ediliyordu. Bu Antik Yunan vatandaşlık anlayışına göre, toplumdaki bireyler eşit olamazlardı, çünkü bireyleri kuşatan nesnel koşullar olan sosyal sınıf, soy, cinsiyet, üretim biçimine bağlı ekonomik konum, din vb. toplumsal olgular eşitsizliğin ortaya çıktığı aidiyetliklerdi. Antik Yunan kentlerinde doğal kabul edilen toplumdaki eşitsiz ilişkiler değiştirilemezdi. Sonuç olarak, Antik Yunan'daki vatandaşlık anlayışında önemli olan eşitlik değil, birey ile siyasi topluluk arasındaki hak ve yükümlülüklerin karşılıklılığı ilkesiydi. Bu aşamada imtiyaz ile yükümlülük neredeyse eş anlamlıydı. Ortak karar alma sürecine katılmak, silah taşımak ve askerlik yapmak hem bir imtiyaz hem de yükümlülüktü. Genel olarak baktığımızda, Antik Yunan'da vatandaş olmak herkese açık bir hak değil, aksine bir tür imtiyaz sahibi olmak anlamına geliyordu (Üstel, 1999: 54; Kubilay, 2010: 140).

Antik Yunan'da özgür yurttaşların ortak kullandığı *polis (koine)*, tek tek kişilere ait olan *oikos*'tan (özel alan) kesin bir biçimde ayrılmıştı. Yurttaş olabilmenin koşulu ise özgür, servet sahibi ve erkek olmaktı. Dolayısıyla *polis* özgür erkeklerin alanı iken, *oikos* kadınların ve çocukların alanıdır.

Habermas'ın ifadesiyle, bir kişinin (yurttaşın) *polis*'teki konumu *oikos*'taki despotluğuna bağlıdır (Habermas, 2000: 60). Ancak kadınların vatandaşlıktan dışlanmışlıkları yalnızca Antik Yunan ile sınırlı kalmamış, modern yurttaşlığın ortaya çıktığı ulus devletler çağında da bu durum devam etmiştir.

Sonuç olarak, Antik Yunan'da vatandaşlık kısmi olarak bireyi 'bağımsızlaştırmış' görünmesine rağmen, bu bağımsızlık oldukça sınırlı bir bağımsızlık olmaktadır. Çünkü Antik Yunan'da vatandaşlık, köleleri, zanaatkârları ve ticaret erbabını ve kadınları dışlamıştır. Bu toplumsal kesimler tam da kamu alanına katılım için uygun olmadığı varsayılan 'özel' toplumsal durumları nedeniyle dışlanmışlar; dolayısıyla kamusal alan ancak bu dışlama sayesinde kurulabilmiştir. Dolayısıyla vatandaş olmak bir tür imtiyaz sahibi olmak anlamını taşır. Çünkü böylece, siyasi kararların alınmasına katılma yoluyla vatandaşlık kapsamına alınmış olan alt sınıflar kendi tekel çıkarlarını koruma ve geliştirme imkânı bulabilmişlerdir (Özkazanç, 2009: 250). Antik Yunan'da hak ile yükümlülüklerin karşılıklılığı, hatta özdeşliği söz konusudur. Aynı anda hem hak/imtiyazın hem de yükümlülüğün esasını teşkil eden şey, vatandaşların siyasal karar alınmasına eşit katılımıdır.

2. Ulus-Devlet ve Modern Vatandaşlığın Kuruluşu

Egemenliğinin kaynağını Tanrı'da bulan, iktidarının sınırı olarak yalnızca Tanrı'yı ve doğal hukuku gören 17. ve 18. yüzyıl Avrupa monarkları, kendilerini hükmettikleri insan topluluğuna karşı değil, Tanrı'ya karşı sorumlu görüyorlardı. Hükümranın kendisine karşı sorumluluk taşımadığı, ama vergi, askerlik vb. çeşitli ödevlerle yükümlendirebildiği halk, herhangi bir hak sahibi de değildi. Tebaasının kimlerden oluştuğunu bilmenin hükümran açısından tek önemi, gerektiğinde askere alabileceği ya da vergilendirebileceği insan kitlesinin büyüklüğünü saptamaktan ibaretti (Göztepe, 2003: 231).

Antik Yunan ve Roma'da demokrasinin öznesi olan, kendi kaderini içinde yaşadığı toplumun siyasi hayatına katılarak belirleyen halkın (*demos/populus*) yüzyıllar içinde unutulmuş bu işlevi, Fransız Devrimi'nin fikir babalarından Jean-Jacques Rousseau'nun yazılarında yeniden canlandırılmıştır. Rousseau'nun yazılarında halk kavramı, "Sosyal Sözleşme"deki genel iradeyi (*volonte generale*) ve siyasi yetkinliği temsil ediyordu. Buna göre halk, temsilcileri aracılığıyla genel iradesini kullanıyor ve siyasi temsil aracılığıyla siyasi sistemin meşruluğunu sağlıyordu. Yönetilenlerin temsili ilkesine dayanan ve meşruluğunu bu kaynaktan alan ulus-devletin temel sorusu da doğal olarak, kimlerin bu meşruluk kaynağı olan halka/ulusa dahil olduğudur (Göztepe, 2003: 231-232). Bu anlamda, vatandaşlık kavramının merkezinde modern devletin bireyleri yerel ve ulus-öncesi topluluklara olan bağlarından kopartarak kendi tekeline almak projesi yatmaktadır. Dolayısıyla, vatandaşlık

yeni bir topluluğun (ulus) ve yeni bir siyasal egemenlik ideolojisinin (milliyetçilik) yaratılmasını da içeren bir süreçtir (Gülalp, 2007: 13). Bu tanım, vatandaşlığı ulus-devlete aidiyet üzerinden kavramaya dayalıdır. Gerçekten de modern vatandaşlığı asıl olarak ulus-devlet gerçeğiyle ilişkilendirilmeden anlamak mümkün değildir (Bendix, 1964: 47).

Modern ulus-devlet, ideal olarak toprak sınırları belli olan ve bu sınırlar dahilinde meşru yetkilerini kullanan bir oluşumdur. Modern devlette vatandaşlık (yine ideal olarak) toprak üzerindeki egemenlikle bağlantılıdır; öyle ki bu topraklar üzerinde yaşayan topluluğun üyeleri birincil cemaatlere olan bağlarına bakılmaksızın eşit kabul edilir. Fakat tarihsel gerçeklik bu normatif ilkelerden çok daha karmaşıktır. Ulus devlet, kökenleri 1648’de imzalanan Vestfalya Anlaşmasında¹ bulunabilecek özel tarihi koşullara bağlı olarak ortaya çıkmış özgül bir siyasal örgütlenme modelidir (Gülalp, 2007: 11).

Modern vatandaşlığın bugünkü anlamı, yapısı, işlevleri ve kazandığı önem açısından ulus-devletlerin bir kazanımı olarak düşünülebilir. Modern vatandaşlık kavramı bir ulus-devlete üyeliği içerir. Bu kavram, Fransız Devrimi sonrasında Avrupa’da beliren çeşitli milliyetçiliklere koşut bir biçimde oluşmuştur. Özünde biz ve onlar temelli bir anlayış olan ve kendisini daha sonra vatandaş ve yabancı kavramlarında yansıtan düşünce, Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkmıştır (Kadıoğlu, 2008: 3). Bunun yanı sıra, Avrupa’daki modern ulus-devletlerin oluşum süreci ile modern kapitalizmin kurumsallaşma süreci ve “modern vatandaşlık” kurumlarının ortaya çıkış tarihi paralel süreçler olarak okunabilir.

Modern ulus-devletler egemenlik alanındaki nüfus üzerinde vatandaşlığa gönderme yaparak kontrol sağlama iddiasındadır. Genel bir kural olarak (birçok istisnalara rağmen) vatandaşlık bir statü olarak sürekli, ayrıcalıklı ve doğrudan/dolaysız bir durumdur. Devlet doğumla kazanılan vatandaşlığı geri alamamaktadır (süreklilik); yine kural olarak vatandaşlık çoğu durumda sadece bir devlet için söz konusu olmaktadır (ayrıcalıklılık); ve başka hiçbir siyasal kurum, yönetici veya grubun vatandaş-devlet ilişkilerinde araya girmesi söz konusu olamaz (doğrudanlık veya dolaysızlık) (Halfman, 1998: 522).

---

¹Vestfalya anlaşması, Avrupa’da Otuz Yıl Savaşları ve Seksen Yıl Savaşları sonrasında ortaya çıkan birkaç antlaşmanın tamamını içermektedir. Modern çağın başlangıcı olarak gösterilen bu barış anlaşması, günümüzdeki modern anlamdaki ulus-devlet sisteminin kaynağı olarak gösterilmektedir. Vestfalya anlaşmasıyla birlikte, devletlere dair şu esaslar ortaya konmuştur: Devletlerin egemenliği ve siyasal kendi kaderini tayin esasları prensibi, devletler arası eşitlik prensibi ve bir devletin iç işlerine başka bir devletin karışmaması prensibi.

Vatandaşlık, ulus-devletin meşruiyet kaynağı olan ulusun mensuplarıyla olan ilişki biçimini düzenleyen bir kurumdur. Bu şekilde, bireyin soyut, eşit, özgür, evrensel hak ve hukukuyla içeriklendirilerek diğer bireylerle eşitlendiği varsayılmaktadır. Buna göre, bireyin vatandaşlık kimliği dışındaki mensubu olduğu diğer farklı kimliklerin ve aidiyetlerin devletle ilişkilerinde bir belirleyiciliği ve işlevselliğinin olmadığı kabul edilmektedir. Vatandaşların birbirine eşit olduğu, hakların kullanımı ve sorumlulukların paylaşımında eşit ve özgür oldukları varsayılmaktadır. Vatandaşlık statüsündeki bireyler, sadece bu vatandaşlık kimlikleriyle toplumsal ilişkiler ağına katılırlar. Bu olgu, devlet-birey ilişkisinin tezahür ettiği belirleyici unsurun yurttaşlık kurumu olduğunun bir göstergesidir ve bu aynı zamanda ulus-devletin meşruiyetini sağlayan bir durumdur. Çünkü vatandaşlar, devletin yönetimine katılacak kişileri siyasal sürece aktif olarak katılarak seçerler. Dolayısıyla, birey, vatandaşlık vasıtasıyla devletin üyesi olur ve böylece topluma etkin bir katılım söz konusu olur. Aynı zamanda, tarihsel olarak bakıldığında, modern vatandaşlık, *rasyonel ve özerk olduğu, siyasi katılım ve denetim yetenekleri olduğu* varsayılan *özgür bireyler* ve onların yarattığı siyasal kurumlar üzerinde temellenmiştir (Özkazanç, 2009: 267).

Yurttaşlık kavramı ve haklarından ulus-devlet öncesinde de bahsedilmesine rağmen, geleneksel olarak, bu kavramın ulus-devlete ve kültürel olarak homojen (türdeş) bir ulusa bağlılık şartına indirgenmiş olduğunu görüyoruz. Her bireyin korunması, üye olduğu devlet tarafından güvence altına alınmaktadır. Dolayısıyla her yurttaş da bağlı bulunduğu devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirir. Bugünkü yurttaşlık hakları ve yapısı önceki yüzyıllardan çok daha farklıdır. Özellikle göç, misafir işçiler ve mülteciler gibi etkenler yurttaşlık kavramının daha karmaşık ve gelişmiş bir yapıya sahip olmasına neden olmuştur. Aynı zamanda haklar da, yurttaşlar arasındaki eşitlik ilkesinin alanı gibi, kadınları, siyahları ve eşcinselleri kapsayacak ölçüde genişletilmiştir (Lemke, 1998:212-218; Altınbaş, 2009: 97).

Bu yazının temel iddiası açısından bakıldığında; modern vatandaşlığın eşitlikle ilgili olarak vazettiği anlayış, toplumsal sözleşmenin parçası olan bireyler için özgür ve eşit statü sağladığını varsaymaktadır. Ancak, modern ulus-devlet içinde vatandaşların hukuksal eşitliği, ekonomik ve diğer eşitsizlik biçimlerinin ortadan kalkması anlamına gelmemektedir. Evrensellik iddiası taşıyan modern vatandaşlığın sözde eşitlikçi niteliği, ulus-devlete üyelik temelinde tanımlanan vatandaşlık ile liberalizmi birbirine bağlar. Ulus-devletin üyeleri olarak yurttaşların eşitliği liberal devletin tüm yurttaşlarına eşit mesafede davranması gerekliliğine ilişkin ilkesiyle uyumludur. Ancak, liberal eşitlik anlayışının, kimlikleri sivil toplum alanında bıraktırması, liberalizmin tektipleştirici etkisi olarak değerlendirilmektedir.

Ayrıca, vatandaşların eşitliği vatandaş olmayanlar olarak tanımlanan ve ulusal topluluğun sınırlarında yaşayan diğerlerinin eşitsizliğine dayanmaktadır. Glenn'e (2000: 3) göre, vatandaşlar eşitliği ve vatandaş olmayanların eşitsizliği hem söylemsel hem de maddi boyutlar içermektedir. Söylemsel olarak "vatandaş" tanımlandığında, vatandaşlık için temel nitelikleri eksik olan "vatandaş olmayana" göre konumlandırıldığı için bir anlam kazanır. Maddi olarak ise, vatandaşın özerkliği ve özgürlüğü, özerk olmayan kadın, köle, çocuk, hizmetçi ve çalışanların (çoğu zaman gönülsüz) emeği sayesinde mümkün olabilmektedir.

Vatandaşlığın, ulus-devlete üyelik zemininde tanımlanması, vatandaşlık kavramının, ulusu belirleyen 'dayanışma', 'ortak kültür', 'ulusal bilinç' vb. unsurlar tarafından sınırlanmasını getirmiştir (İçduygu vd., 1999: 190; aktaran Kubilay, 2010: 140). Brubaker'a (2008: 58) göre, ulus üyeliği ile yurttaşlığın birbirine bağlanması, modern yurttaşlığı belirleyen bir norm olarak *ulusallık* ile ifadesini bulur. Ulusallık, bir siyasal topluluğun aynı zamanda kültür, dil, adetler ve karakter bakımından türdeş özellikler göstermesi gerekliliğine işaret etmektedir. Bir ulus-devlet ancak bu sayede bir ulusun meşru temsilcisi ve gerçek ifadesi olabilir. Bu bağlamda modern vatandaşlık, farklılıkları silen bir kategori olarak iş görür (Kubilay, 2010: 140).

Gerçekte, Avrupa ulusu prensipte kültürel homojenlik "ideali" etrafında gelişmiştir ve bu idealin yerleşmesi ve güçlenmesi devletin yüksek kültürün yayılması üzerindeki kontrolüyle mümkün olmuştur. Modern uluslar aynı zamanda etnik ve sivil yapılardır. Ulus devlet içinde vatandaşlığın etnik veya cumhuriyetçi biçimi ülke içindeki diğer etnik grupların asimilasyonuna dayanmaktadır. Sonuç olarak, modern demokratik devletlerde vatandaşlığın ikili bir yapısı vardır. Birincisi, siyasal topluluğun kendi kendini yönetmesine bireyin dahil edilmesini işaret etmektedir. İkincisi, vatandaşlık, hem kültürel pratiklerle hem de teritoryal sınırla tanımlanan özel bir ulusal gruba ait olmak anlamına gelmektedir. Siyasal vatandaşlık bu anlamda bir ulusa ait olmak kültürel olarak özel ve ayrıksı bir durumken, siyasal vatandaşlık daha evrenselci ve içerici bir özelliğe sahiptir. Ülkedeki herkesin vatandaş olduğu varsayılır ancak dünyanın geri kalanı dışarda bırakılmıştır yani yabancılar vatandaş olamazlar. Aslında bu ikilik, demokratik devletlerin dünyanın geri kalanını nasıl kolonize ettiğini ve demokrasi ve ayrımcılığın neden birbiriyle ilişkili kavramlar oldukları hakkında bazı çelişkileri de anlamamızı sağlar (Castles and Davidson, 2000).

Bu anlamda, modern dönemde vatandaşlık, ulus-devlet içinde yaşayan bireyleri belli haklarla donatarak özgür kılarken, bir yandan da disiplin ve kayıt altına alarak onları sınırlandırmıştır. Vatandaşlığa atfedilen haklardan siyasi topluluğun bütün mensuplarının yararlanması olarak evrensellik ilkesi bir yandan feodalizm de mevcut olan imtiyaz üreten tahakküm biçimlerini çözüp

topluluk mensuplarını özgürleştirirken, beri yandan da bunları yeni tahakküm ilişkilerinin içerisine çekmektedir. Modernlik öncesi tabiyet ilişkilerinden özgürleşen bireyler, vatandaş kılınır kılınmaz türdeşleştirilerek, modernliğin örgütlediği disiplinler ya da kontrole dayalı tahakküm ağlarının içerisine yerleştirilmektedir (Yeğen, 2005). Sonuç olarak, vatandaşlık genel olarak kültürel ve mekansal olarak sabitlenmiş bir statü olarak ulus içinde tanımlanmış üyelere açık ancak diğer tüm unsurlara kapatılmış bir statüdür.

Lister (1998) vatandaşlığın sıklıkla, ait olmadıkları bir toplulukta kendileri vatandaş olmak istese de tam vatandaş sayılmayan “dışarıdakilerin” nasıl marjinde kalmaya zorlandıkları- marjinde olmayı yoksulluk, sosyal bölünme veya ulus-devletlerin iktidarı tarafından şekillendiren bir olgu olarak anlarsak- bir dışlama aracı olarak deneyimlendiğini göstermektedir. *Sonuç olarak, kamusal hak ve yükümlülüklerle donatılan vatandaşlık olgusu, ulus-devlet içinde sınırlandırdığı insanları kısmen kapsayıcı kısmen de dışlayıcı bir içeriğe sahip olmuştur.*

Eğer vatandaşlık evrensel bir karaktere sahipse, vatandaşlığın “iyi” topluma katılmak isteyen herkese açık olması gerekirdi ancak ulus-devletler en azından şimdilik bu “iyi” toplumun bir parçası olan ulusal topluluğa dahil olmak isteyen her bireyi ya da göçmeni kabul etmeye hazır değildir (Halfman, 1998: 514).

Aslına bakılırsa, modern ulus-devlet sürecinin ilk zamanlarında bile, bir ulusa dahil olan herkes, aynı zamanda aktif yurttaş olamıyor, yani siyasi iradenin oluşum sürecinde yer alamıyordu. Yalnızca aktif yurttaşlar (*citoyen*) siyasete katılma, genel iradenin oluşumunda yer alma hakkına sahipti. Öncelikle kadınlar ve mülk sahibi olmayanlar Fransız Devrimi'nin eşitlik ilkesine rağmen aktif yurttaşlık haklarından mahrum bırakılmışlardı (Göztepe, 2003: 232). Örneğin, Kant'ın yazılarında aktif yurttaş, halkın yasa koyma iradesini dile getiren, halkın birleşmiş iradesinin bir unsurudur. Aktif yurttaş olabilmenin koşulu, kişinin kendi koyduğu yasalardan başka bir yasaya boyun eğmemesi, geçimini başkasına bağımlı olmadan sağlaması ve toplumda hiç kimsenin aracılığına muhtaç olmadan bağımsız bir hukuk öznese olabilmesidir. Ama bunlara ek olarak Kant için aktif yurttaş diğer biçimsel yurttaşlardan ayıran en önemli özellik, oy verme hakkıydı. Bunun için de kişinin, doğal unsurların yanında (kastedilen, kişinin çocuk ya da kadın olmamasıydı) mülk sahibi olması da gerekiyordu. Kant, teorik olarak Rousseau'ya dayanmasına karşılık, Rousseau'nun yazılarında mülkiyetten kaynaklanan bir dışlama ölçütü yer almamaktadır. Tam aksine Rousseau, zengin ve yoksul arasındaki ayrımının, Cumhuriyetçi eşitlik ilkesinin tam anlamıyla hayata geçirilmesinin önünde önemli bir engel olarak görmekte ve bu uçurumun kapatılmasını devletin en önemli ödevleri arasında saymaktadır (Göztepe, 2003: 233).

Diğer sosyal sistemlere dahil olma biçimleriyle kıyaslandığında, vatandaşlık tuhaf bir dahil etme biçimidir. Çünkü, aynı dahil etme süreci hem evrensel hem de ayrımcı kriterleri birbirine eklemiştir. Vatandaşlık bütün bireylere eşit olarak gönderme yapmaktadır ancak onlar sadece belli bir ulus-devlete üye olmaktadır. Bu bakış açısından vatandaşlık, seçici ve eleyici bir sistemdir çünkü siyasal sistemin bir üyesi olmak zorunlu olarak toplumdaki diğer sosyal sistemlere dahil olmak anlamına gelmemektedir. Vatandaşlığın aynı zamanda evrenselci olduğu iddia edilir çünkü prensipte bir ulus devlet içindeki herkese bir üyelik sağladığı varsayılmaktadır.

Sonuç olarak, genelde bakıldığında, birey modern ulus devlet içinde siyasi ve hukuki olarak vatandaşa dönüştüğünde, onun bütün eşitsizliklerden kurtulmuş olduğu iddia edilmektedir. Ancak birey, bu yurttaş kimliğinden dolayı pre-modern döneme ait eşitsizlik kaynaklarından ve haksızlıklardan büyük ölçüde arınıp kamusal alanda resmi/siyasal bir eşitlik edinmiş olmasına rağmen sosyal ve ekonomik eşitsizlikler olduğu gibi orada durmaktadır.

Ayrıca, modern vatandaşlığın evrensellik ve eşitlik iddiasını sorgulayan feminist eleştirilerin başlangıç noktası ise, kadınların tarih boyunca vatandaşlıktan dışlanmış olmaları ile hem teorik hem de pratik olarak yurttaşlığın evrensellik iddialarına rağmen eril (erkek egemen) olmasıdır (Lister, 1998). Kadınların bütün vatandaşlık haklarını elde etmek üzere verdikleri mücadeleler, kadınların hâlâ bu haklardan tam olarak yararlanmasını sağlayamamıştır. Bugün dünyanın bazı bölgelerinde kadınlar, hala vatandaşlık haklarını tam olarak elde edememiştir. Kadınların vatandaşlık haklarını elde edememelerinden daha önemli bir sorun, elde edilen hakların kullanımı açısından ortaya çıkan eşitsizliklerdir. Daha açık bir anlatımla, vatandaşlık haklarının kullanımı açısından da kadınlarla erkekler arasında, kadınların aleyhine işleyen önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Sonuç olarak denilebilir ki, modern yurttaşlığın evrensellik ve eşitlik vaatlerini gerçekleştirememesi nedeniyle ortaya çıkan yeni vatandaşlık kavramsallaştırmaları, ulus-devletler içerisinde yer alan farklılıkların kamusallaşması ve böylece kendi ihtiyaç, çıkar ve beklentilerini dile getirmesine olanak sağlaması bakımından özgürleşimci bir potansiyele sahiptir. Ancak bu özgürleşimci potansiyelin aynı zamanda yurttaşlar arasındaki sınıfsal eşitsizlikleri de gözler önüne seren ve böylece sınıfsal eşitsizlikleri gidermeye dönük stratejiler öneren politikalarca desteklenmesi gerekir. Zira ekonomik eşitsizliklerin olduğu bir ortamda, vatandaşların yalnızca kültürel, dilsel, toplumsal cinsiyete dayalı, dinsel vb. farklılıklarını kamusallaştırarak özgürleşmeleri, kendi başına yeterli olmaktan oldukça uzaktır (Kubilay, 2010: 144-145).

3. Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik Kaynağı Olarak Vatandaşlık

Aslında feodal döneme özgü olduğu düşünülen hiyerarşik, patriarkal ve dini kurumları ve değerleri dışlayan kapitalist ulus-devlet, “özgür bireylerin” onaylarıyla oluşan “toplumsal sözleşme”ye dayalı bir toplumsal modele, vatandaşlığın sağladığı sembolik bir siyasal eşitlikle ulaşmıştır. Vatandaşlığın kamusal alandaki bu yasal eşitlik ilkesi, feodalizmden kapitalizme geçişte bireyi “özgürleştirici” özelliğinden dolayı ilerlemecidir ancak kapitalizme geçişle birlikte ortaya çıkan devlet-sivil toplum, siyasal alan-ekonomik alan ayrışması aynı zamanda siyasal alanda yasal eşitlik ilkesinin kurulmasıyla birlikte oluşturulur. Ekonomik sistemin siyasal sistemden kesin bir biçimde ayrıştırılmasının ve yalnızca siyasal/kamusal alanda kurgulanan yasal eşitliğin, ekonomik ve sivil alanda sınıfa, katmanlaşmaya, kimliğe ve toplumsal eşitliğe dair eşitsizlikleri gizlemeye ve hatta bu eşitsizlikleri kurumsallaştırmaya neden olduğu söylenebilir. Turner’a göre vatandaşlık analizi, hak ve ödevlerin hukuksal içeriği yanında, bu pratikleri şekillendiren toplumsal güçler ve faydaların/kaynakların dağıtılmasını sağlayan toplumsal düzenlemelerin analizini de içermelidir (Turner, 1993: 2–3). Dolayısıyla, vatandaşlığın siyasal toplumu kuran bir söylemsel pratik olmanın yanı sıra, toplumsal iktidar mücadeleleri ve toplumsal tabakalaşma bağlamında da değerlendirilmesi gerekir.

Birey, bazı haklar ve özgürlüklerle donatılarak, vatandaş kimliğinden dolayı modernlik öncesi döneme ait bazı eşitsizlik kaynaklarından ve haksızlıklardan büyük ölçüde arındırılmış olmasına rağmen, ulus-devlet içinde ekonomik ve toplumsal alandaki tüm eşitsizlik ilişkileri çözülmemiştir. Modern ulus devlet içinde tarif edilen ve yaklaşık iki yüzyıllık bir uygulanma deneyimine sahip olan modern vatandaşlık fikri, sadece siyasi ve hukuki bir bağ olarak anlaşılmaktadır. Ancak, hukuki ve siyasi bir bağ olarak vatandaşlık, kendi içinde toplumsal eşitsizlik pratiklerini barındırmaktadır.

Burada modern ulus devletle birlikte gelişen vatandaşlık anlayışının kimleri dışarda bıraktığından ve modern ulus fikrinin inşa edilmesindeki rolüyle birlikte hangi toplumsal eşitsizlikleri barındırdığını açıklığa kavuşturmalıyız: Bireylere hukuki ve siyasal hakların verilmesi ve bu kavramların vatandaşlık tanımına içermeleri ancak 19. Yüzyıl sonundan itibaren gerçekleşmiştir. Vatandaşlığın klasik tanımı sürekli olarak gerçekte ve yalnızca siyasi ve hukuki bir terimmiş gibi ele alınmaktadır. Vatandaşlığın sosyal ve ekonomik hakları içeren ve toplumsal eşitsizlikleri giderecek şekilde düşünülmesi görece yeni bir durumdur ve henüz çok zayıftır. Yani sosyal vatandaşlık anlayışı 1960’lardan sonra Avrupa’da yaygınlaşan sosyal refah devleti uygulamalarıyla birlikte tartışılmaya başlanmıştır. Ancak, bu tarihsel

gecikmenin vatandaşlık kavramının ele alınışı üzerinde de önemli bir etkisi olduğu açıktır. Nitekim günümüzde vatandaşlık, sosyal ve ekonomik haklardan ziyade, çoğu zaman modern vatandaşlığın dar anlamıyla bir devlete ait olmakla ilgili hak ve yükümlülükler bütünü olarak tanımlanmaktadır.

En önemlisi, ekonomik eşitsizliğin hüküm sürdüğü bir toplumsal durumda vatandaşlığın formel eşitlik prensibine kategorik biçimde bağlı kalındığında, vatandaşlar arasındaki maddi eşitsizliklerin aynen devam etmesi muhtemeldir. İris Marion Young'ın (1994: 387) işaret ettiği üzere, kapasite, kültür, değer ve davranış stilleri bakımından aralarında farklar bulunan gruplardan bir kısmının ayrıcalıklı olduğu bir toplumsal durumda eşit muamele ilkesine koşulsuz bağlılık, mevcut eşitsizlik ve tahakküm durumunun devam ettirilmesinden başka bir netice doğurmayacaktır.

Toplumsal farklılıklar ve eşitlik açısından baktığımızda diyebiliriz ki modern vatandaşlık pratiği birbirleriyle uzlaştırılmaz iki sonucu yani eşitliği ve eşitsizliği eşzamanlı olarak üretmektedir. Modern vatandaşlık, siyasi topluluğun mensupları arasında eşitlik tesis ederken, ortaya çıkan durum, eşitlikle birlikte, ya da eşitlikten ziyade, eşitsizliği gizlemek, mevcut eşitsizlikleri yeniden üretmek ve türdeşleştirmek olmuştur (Yeğen, 2005: 76). Vatandaşlığın liberal tanımı, Nira Yuval-Davis'in de (1997: 8) de belirttiği üzere bütün vatandaşları esas olarak benzer görür ve sınıf, etnisite, cinsiyet vd. farklılıklarını ve eşitsizlikleri dikkate almaz.

Modern politik düşünce, "herkese vatandaşlık" anlamında vatandaşlığın evrenselliğinin, vatandaşlık statüsünün tikellik ve farklılıkları aşması anlamında bir evrensellik ima ettiğini öne sürer. Bunun anlamı, vatandaşlığın evrensellik özelliğinin, vatandaşlar arasındaki statü ve güç eşitsizliklerini göz ardı ederek, herkese siyasal olarak kamuda aynı statüyü vermesidir. Eşitlik, aynılık olarak anlaşıldığında evrensel vatandaşlık ideali, vatandaşlığın herkese yaygınlaştırılmasına ek olarak en az iki anlam daha taşır: İlk olarak evrensellik, tikele karşıt biçimde "genel" olarak tanımlanır. Bu durumda vatandaşların ortaklaşa sahip oldukları, nasıl farklılaştıklarına tezat oluşturur. İkinci olarak ise, yasalar ve kurallar bakımından evrensellik, bunların herkese ve aynı biçimde uygulanması anlamına gelir; bir başka deyişle yasalar ve kurallar, bireysel ve grup farklılıklarına kördür (Kubilay, 2010: 141).

Young'a (1994: 387) göre, maddi ve kültürel farklılık ve yeteneklerle donanmış kültürel, sosyal, etnik ya da cinsiyet gruplarını aynı yasalara tabi tutmak, kaçınılmaz bir biçimde, bu gruplar arasındaki eşitsizlikleri pekiştirmektedir. Dolayısıyla, siyasi topluluğun bütün mensupları için aynı formel durum olarak vatandaşlığın evrenselliği, bir yandan türdeşleştirirken, beri yandan da eşitsizlikleri pekiştirmektedir. Ayrıca, modern vatandaşlığın her zaman maskulin bir içeriği gizlemiş olması ve hep belirli bir etno-kültürel

kimliğe gönderme yapması da, vatandaşlığın üzerine yükseldiği evrensellik iddiasının da aslında hep “sahte bir evrensellik” (Lister, 1998: 73) olduğunu göstermektedir.

4. Kapitalist Ulus-Devlet İçinde Vatandaşlığın Yapısı ve Doğası

Günümüzde özellikle Avrupa Birliği ülkelerinde, vatandaşlık hakları coğrafi ve tarihsel olarak genişleme eğilimi göstermesine rağmen, Stuart Hall ve David Held (1989) vatandaşlığın tarihinin, sınırlamalardan faydalanan bazı grupların sürekli girişimlerinin –örneğin, erkek, beyaz ve mülk sahipleri- bir ürünü olarak tanımlamaktadır. Vatandaşlığın öteki yüzü ise, dışlanan grupların- kadın, siyahlar, ücretli işçiler- vatandaşlık haklarını kazanmak için gösterdikleri mücadelenin bir tarihi olarak okunmalıdır.

Vatandaşlığı sosyal ve ekonomik eşitlik perspektifinden yola çıkarak anlamaya çalışan siyasal literatürün liberal vatandaşlık kavramına yönelik eleştirisi, doğrudan doğruya demokratik hakların sınırlı ve parçalı olduğuna işaret eden Marx ve Marksizmden kaynaklanmaktadır. Buna göre, vatandaşlar her birkaç yıl için oy kullanmaktadır ve arada geçen sürede hiçbir zaman siyasal olarak söz hakkına sahip değildir. Daha da önemlisi, Marx’ın kendisi demokratik hakların ekonomik eşitsizliğe bir etkisi olmayacağını savunur, hatta birçok açıdan bu eşitsizliğin meşrulaştırılmasına yardım ettiğini iddia eder. Sonuç olarak, bu anlayışa göre, demokratik vatandaşlık bir burjuva kavramıdır ve ekonomik ve sınıf uzlaşmazlıklarını eşitlik idealinin kibar görünümü altında gizlemektedir (Giddens, 1996: 66; Turner, 1993: 3; aktaran, Glenn, 2000: 2).

Ignatieff’e göre, Marx’ın vatandaşlığın burjuva bir kategori olduğu suçlaması oldukça doğru ve yerinde bir tespittir (1987). Çünkü, bu vatandaşlık kavramı, yurttaşların haklarını kullanması için gerekli olan sosyal ve ekonomik eşitliği sağlamaksızın yasal ve resmi eşitlik önermektedir. Gerçekte, 19.yy’dan beri vatandaşlığın tarihi, modern toplumun sivil anayasasındaki gerçek eşitsizlik ve resmi eşitlik arasındaki tansiyonu düşürmeye yönelik girişim olarak anlaşılabilir.

Lockwood “tabakalı vatandaşlık” (*civic stratification*) tezinde vatandaşlığın pratiğinin en azından sınıf ilişkileri gibi bir grup çıkarı ve çatışma ve dışlama alanları oluşturduğunu iddia etmektedir. Lockwood tarafından öne sürülen tabakalı vatandaşlık tezi, vatandaşlık yasaları ve uygulamalarının devlet tarafından verilen haklar yoluyla nasıl bir eşitsizlik sistemi oluşturduğunu göstermektedir. Lockwood orta sınıfların işçi sınıfıyla kıyaslandığında aynı eşit haklardan ve özellikle sosyal haklardan daha fazla yararlanma yeteneğine sahip olduğunu iddia etmektedir (1996: 536). Orta sınıf

yalnızca, eğitim, sağlık ve kamu hizmetlerin dağıtımında eşit ve üstün statüde değildir, aynı zamanda ihtiyaçlarını daha iyi müzakere edebilme yeteneğine sahiptir ve kendileri için açık olan fırsatları etkileme ve keşfetme konularında daha fazla kendilerine güven duyan gruplardır.

Giddens (1981: 229), Ralph Dahrendorf'un erken çalışmalarına açıkça göndermede bulunarak ekonomik, dini, siyasal, eğlence tarzları vb. açısından birbirinden bağımsız çok sayıda hiyerarşi tabakalarının olduğunu tanımlamaktadır. Bu eleştiriler açısından bakıldığında yasal ve sivil hakların inşası iki işlev görmektedir: resmi ve bireysel vatandaşlık, devletin emeğin sömürüsü karşısında burjuvazinin çıkarlarını savunmaktadır ve vatandaşlık statü eşitliği sağlayarak sınıf eşitsizliklerinin meşrulaştırılmasında öncü bir rol oynamaktadır.

Normatif ve yasal anlamda vatandaşlık, sosyal, sivil ve siyasal haklara kimin ulaşabileceğini belirlemek kadar bu hakların ulaşamayanların da örtülü bir şekilde kabul edilerek gizlenmesi demektir. Sonuç olarak, vatandaşlık hakların evrenselliğinden ziyade farklı tabakalar yaratan belirli hedeflenmiş haklara doğru evrilmiştir. Vatandaşlık kavramı devlet karşısında bireylerin eşitliğini varsaymaktadır ancak cinsiyet, etnisite, din vb toplumsal kompozisyonlar açısından farklı bireyler kaynaklara ve fırsatlara eşit düzeyde sahip olamamaktadır. Bu anlamda, vatandaşlık sanki tüm cinsiyetleri, sosyal sınıfları, dinsel ve etnik grupların üstünde bir eşitlik idealiymiş gibi bir mit haline gelmektedir.

Gerçekte eşitsizlik, tarihsel bir sistem olarak bildiğimiz modern dünya-sistemimizin temel bir gerçekliğidir. Wallerstein'in (2003: 650) dikkat çektiği gibi tarihsel kapitalizme özel ve farklı olan eşitliğin objektif bir şey olduğu iddiasıdır ve bunlara -tüm piyasada, yasa önünde eşitlik ve tüm bireylerin temel toplumsal eşitliğinin eşit haklarla garanti altına alındığı- herkesin ulaşabileceği varsayımdır. Modern dünyanın siyasal sorunu -ki bu aynı zamanda kültürel bir sorundur- eşitliğin teorik düzeydeki kabulü ile mevcut ve artarak devam eden gerçek yaşamdaki fırsatlar ve memnuniyet arasındaki derin çatışmanın ve onun sonuçlarının nasıl uzlaştırılacağıdır.

Vatandaşlık hem eşitsizliği hem de eşitliği yaratan kritik ve anahtar bir bağlantı noktasıdır. Eşitlik noktası: çünkü liberal gelenekte mevcut bütün statülerin, refah, yetenek ve toplumsal pozisyonlardaki tüm bireysel farklılıklara rağmen eşit olduğu varsayılmaktadır. Eşitsizlik noktası: çünkü hakların ve eşitsizliğin tanımlanması süreci aynı haklara sahip olmayan "vatandaş olmayanlar" kategorisini yaratan farklılıkları belirlemeyi gerektirmektedir. Eşitlik/eşitsizlik ilişkisi yüzünden vatandaşlık müzmin bir tartışmanın merkezi durumundadır (Glenn, 2000:1).

Vatandaşlığın hem siyasal-felsefi ve hem de sosyolojik açıklamalar, eşit hak ve sorumluluklar üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte, vatandaşlık, kapitalist toplumlarda devletin toplumsal eşitsizliği yapılandığı bir araç olarak da görülmektedir. Örneğin, Waters'a (1989:159) göre, bu üç şekilde olmaktadır:

1. Maddi olarak ayrıcalıklı olanlara resmi düzeyde bir eşitlik önermek;
2. Farklılaştırılmış vatandaşlık statülerinin kurumsallaştırmak
3. Siyasal destek manipülasyonları yapmak.

Vatandaş kavramı, 19. ve 20. yy'ın kapitalist dünya ekonomisinin kültürel destekçileri olan uzun bir ikili ayrımlar listesini pekiştirmektedir: burjuvazi ve proleter, erkek ve kadın, Avrupalı ve Avrupalı olmayan, eğitilmiş ve cahil, yetenekli ve yeteneksiz, uzman ve amatör, bilim-insanı ve bilim-insanı olmayan, yüksek ve aşağı kültür, heteroseksüel ve homoseksüel, normal ve anormal, sağlıklı ve özürsüz ve bunlarla birlikte başka diğerlerini de ima eden medeni ve barbar (Waters, 1989: 652).

Sonuç olarak, vatandaşlığın soyut eşitliği, başka birilerinden daha fazla bazı gruplara açıktır ve birçok kurumsal, yasal, kültürel ve ekonomik engeller bazılarının her hakka sahip olan aktif diğer vatandaşların alanına dahil olmamasını sağlamaktadır. Vatandaşlığın eşitliği, yoğun olarak ulus-devletin hukuki, siyasal, ekonomik ve kültürel özelliklerin ayrıcalıklı koşullarına bağlı gerçekleşen ahlaki bir ilke veya resmi bir norm haline gelmiştir. İşte bu Balibar'ın (1988: 729) vatandaşlığın genişletilmesi fikrine ve vatandaşlığın başka biçimlerinin keşfine güçlü bir şekilde direnmesinin temel nedenidir. Bu bağlamda, Wallerstein'in da (2003: 653) iddia ettiği gibi, modern dünyanın ideolojisi ve öğretilerebilecek bir değer olarak kutsanan liberalizm, hakların ilerletilmesinin, pasif vatandaşlıktan aktif vatandaşlığa ve barbarlıktan medeniyete geçişin bir yolu olarak önerilmektedir. Dolayısıyla, ulus-devletler içinde başlangıcından itibaren vatandaşlık kavramı, bir ulusun baskıcı kurallarını o ulusun, dışında kalanların üzerinde haklılaştırılmasını sağlayan dışlayıcı bir kategori olmuştur. Michael Walzer'in söylediği gibi vatandaşların, vatandaş olmayanlar ve yabancılar üzerindeki tahakkümü, muhtemelen insanlık tarihindeki en barbar despotluk biçimlerinden biri (Ignatieff, 1987: 402) olarak değerlendirilmektedir.

Burjuvazinin Fransız Devrimi'nden itibaren pekiştirdiği ekonomik alandaki sınıf egemenliğini, siyasal, toplumsal, kültürel alanlarda "vatandaşlık hukuku" çerçevesinde geliştirdiği "evrensellik" ilkesiyle meşrulaştırdığını ve kamusal alanının sınıf çatışmalarına sahne olsa da bu çelişkileri "vatandaş hakları", siyasal ve toplumsal katılım ve aidiyet olanaklarının genişletilmesi yoluyla bertaraf etmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Ancak vatandaşlık pratiklerindeki mevcut bu eşitsizlik ve hiyerarşi, sosyal hakları merkeze alan ve

temel sosyal hakların herkese eşit bir şekilde sağlanması yoluyla yani sosyal vatandaşlık uygulamalarıyla bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Vatandaşlığın toplumsal içeriğinin ve boyutlarının vurgulanması, sosyal refah devleti uygulamalarından sonra ortaya çıkan bir olgudur ve henüz yeterince olgunlaşmamıştır.

Refah devleti bağlamında genişleyen vatandaşlık ile liberal demokrasinin birbirleriyle çelişkilerini ön plana alarak evrimsel bir yaklaşımla kurumsallaştıran, T. H. Marshall olmuştur. Marshall, vatandaşlığı siyasal eşitlik (oy verme hakkı) ve ekonomik eşitsizlik arasındaki çelişkiyi çözmeye yarayan/yarayabilecek ideolojik bir kurum olarak tanımlamaktadır. Aslında vatandaşlık ve vatandaşlıkla ilgili söylemler ve kurumsal düzenlemeler, özellikle ikinci dünya savaşı sonrasında Avrupa toplumlarındaki sosyal refah rejimleri kapsamında genişleyen sosyal ve ekonomik haklar çerçevesinde emekçi sınıflarla burjuvazi arasında bir toplumsal uzlaşma zemini olarak düşünülmüştür.

“Sosyal vatandaşlık” anlayışı, sınıf temelli eşitsizliklerin insan yaşamı üzerindeki olumsuz etkilerini eşit vatandaşlık statüsü üzerinden asgari düzeye çekme hedefiyle ortaya atıldı. Bu idealin farklı biçimlerde somutlaştırılmaya çalışıldığı Avrupa’da refah devleti deneyimleri, başta feminist hareket olmak üzere kimlik hareketleri tarafından zaman zaman eleştiriye uğramıştır. Bu eleştiriler dâhilinde, vatandaşlık statüsünün tek tipleştirici uygulamaları beraberinde getirdiği ve özgürlüğün sınırlarının devlete devredilemeyeceği seslendirildi. Bu haklı karşı çıkışlarla birlikte, Avrupa’da sosyal vatandaşlık idealinin kendisi de önemli bir dönüşüm geçirdi. Her ne kadar bu tartışma bitmemiş olsa da, Avrupa düzeyinde artık sosyal vatandaşlığın bütün farklılıklarıyla toplumun tüm fertlerine hizmet etmesine dair iyi kötü bir toplumsal kanı da yaratıldı. Öte yandan, refah devleti uygulamalarının vatandaşlık kurumu açısından yol açtığı olumsuz gelişmeleri şöyle sıralayabiliriz: İlk, refah hizmetleri radikal bir eşitlik yaratmakta başarısız olmuştur. Yoksulluk giderilememiş ve/veya devlet giderek artan talepleri karşılayacak bir etkinlik sağlayamamıştır. İkinci olarak, hizmetlerin sunulmuş tarzı hizmeti alanlarda, özellikle kadınlar, zenciler, yaşlılar, işsizler gibi toplumsal kesimlerde yabancılaştırıcı, aşağılayıcı, damgalayıcı, standartlaştırıcı, gözetleyici sonuçları nedeniyle hoşnutsuzluklara yol açmıştır (Özkazanç, 2009: 262)

H. Marshall “Vatandaşlık ve Toplumsal Sınıflar” adlı çalışmasında serbest piyasa ekonomisine sahip toplumlarda oy hakkının evrenselliği ile sosyo-ekonomik eşitsizlikler arasında bir gerilim olduğunu, dolayısıyla da siyasal ve medeni hakların kullanılabilmesi için sosyal hakların geliştirilmesi gerektiğini ve bunun da ancak refah devleti içinde mümkün olduğunu öne sürer. Buna karşın kapitalizmin yeniden yapılandırılması sürecinde refah

devleti tasfiye edilirken, refah devleti içinde mümkün kılınan sosyal haklar da Yeni Sağ ve neo-liberal politikaların saldırısına uğramıştır. Bu süreçte öne sürülen gerekçeler ise bu hakların negatif özgürlük talepleriyle uyumsuz olduğu, ekonomik olarak verimsiz olduğu ve serfliğin yolunu açtığı şeklindedir. Yeni Sağ, bu gerekçelerle tasfiyeye yöneldiği sosyal hakların yoksulların yaşam fırsatlarını gerçek anlamda geliştirmediğini ve onları pasifliğe yönelterek bir bağımlılık kültürü yarattığını ileri sürer. Kendi geçimini sağlayamayan işsizlerin, ortak yükümlülüğü yerine getiremediklerini ve bunun da tam üyeliği engellediğini savunur. Bu nedenle de Yeni Sağ'a göre bağımlıları yükümlü kılmak eşitliğe aykırı değil, tersine eşitliğin gereğidir (Kymlicka ve Norman, 2008, s.189-190).

Son olarak, vatandaşlık bir yandan bir toplumsal bütünleşme arayışını ifade ederken bir yandan da ekonomik alanda yeni çatışma zeminleri yarattığını söyleyebiliriz (Turner, 1992: 52). Vatandaşlık çatışma yaratır, çünkü bireyi, toplumun eşit bir üyesi olarak tanımlayan ve kişi ve gruplara kaynak akışı sağlayan “kaynak dağılımı” üzerindeki mücadelelerle doğrudan bağlantılıdır. Neo-liberalizmin vatandaşlık kurumuna verdiği asıl zarar hiç kuşkusuz, siyasal-hukuki eşitlik fikri ile toplumsal eşitlik arasındaki bağlantıyı koparmaya çalışması olmuş, bu da doğrudan sosyal adalet ve eşitlik gibi kavramlara saldırmak yoluyla gerçekleşmiştir (Özkazanç, 2009: 255- 267). Vatandaşlığı salt hukuki ve siyasi bir durum olarak anlamak, vatandaşlığın toplumsal eşitlik idealiyle birlikte düşünülmesinin önünde bir engel olmaktadır.

5. Resmi (Formal) ve Gerçek (Substantial) Vatandaşlık Ayrımı

Denilebilir ki, resmi düzeydeki vatandaşlık haklarını savunan yaklaşım hukuk önünde devletin tüm bireylerinin eşit olduğu idealine yaslanır ancak bu resmi vatandaşlık biçiminin gerçek eşitliğe nasıl dönüşeceği sorusunu çözümsüz bırakır. Vatandaşlık, genel olarak hakların ve sorumlulukların bireylerin bir topluluğa ve ulus-devlete üye olmasını sağladığı bir durum olarak tanımlanmaktadır (Kofman, 1995; Marshall, 2006). Bununla birlikte, vatandaşlık resmi haklar ve sorumlulukların kendiliğinden herkes için geçerli olduğu anlamına gelmemektedir. Vatandaşlığın öteki yüzü, herhangi bir toplumdaki siyasal uygulamalar, derecesi değişen hoşgörü, saygı ve kabullenme tasavvurlarına dayalı sosyo-kültürel anlatılar ve reel siyasetle ilgilidir. Vatandaşlık, resmi olarak herkesin yasalar önünde eşit olduğu ilkesine dayanır ancak bir devletin bütün üyeleri için bu resmi hakların gerçek haklara nasıl dönüştürüleceği sorusu ortada durmaktadır.

Schierup'a (2004: 23) göre, Avrupa'daki göçmenlik ve vatandaşlıkla ilgili çoğu tartışma, göçmenlerin vatandaş olabilmeleri gerekli kurallara ve bu

anlamda resmi vatandaşlık (*formal citizenship*) anlayışına odaklanmıştır. Ancak, Marshall'ın üçlemesindeki sosyal, siyasal ve sivil hakların tam kapasite ile vücut bulması anlamına gelen gerçek vatandaşlık (*substantive citizenship*) veya vatandaşlığın gerçek ve uygulamadaki tezahürleri üzerinde daha az durulmuştur.

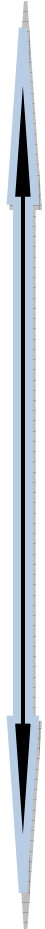
Gerçekte, hakların resmi olarak verilmesi, zorunlu olarak pratikte uygulamadaki eksiklikleri gidermemektedir. Bir kişinin yasal statüsünü gösteren resmi vatandaşlık (*formal citizenship*) ile bu toplumsal üyeliğinden doğan hakların kullanılması veya uygulanması anlamına gelen gerçek vatandaşlık (*substantive citizenship*) arasında bir ayırım yapmak gerekir. Resmi vatandaşlık ile gerçek vatandaşlık çoğu zaman birbirleriyle örtüşmemektedir. Birincisi, bazı durumlarda bireyler resmi olarak vatandaş olmamasına rağmen (Almanya'daki Türk misafir göçmen işçiler örneğinde olduğu gibi), devletin verdiği bazı hak ve ayrıcalıklardan yararlanabilirler. Örneğin, Türk misafir işçiler Almanya'da siyasal ve vatandaşlık haklarına sahip olmamalarına rağmen, bazı sosyal güvencelere ve haklara sahip olabilmektedir. İkincisi, üçüncü dünyadan gelip, göç edilen toplumdaki farklı etnik ve dini olarak bir topluluğa ait olan gruplar ve onların çocukları resmi olarak vatandaşlık alsalar bile, ülkedeki mevcut ayrımcılık ve etiketlemeler yüzünden bu hakların kullanılmasından dışlanıyor olabilirler. İkinci duruma en çarpıcı örnekleri, Fransa'daki Cezayir kökenliler, İngiltere'deki Pakistanlı göçmenler, Amerika'daki siyah ve Latin Amerika kökenliler ve Almanya'daki Türk kökenliler ve onların çocukları örnek gösterilebilir.

Vatandaşlık, ulus içindeki toplulukların tarihsel olarak birbirleriyle eklemlenmesini ifade eden ve ulusların kendi içinde sınırlı bir eşitliğini önermektedir. Bu kapalılık ve sınırlılık bireysel soyut ve “evrensel” haklar ile ulusun ve kültürel topluluğun özel hakları arasında bir çatışma içermektedir. Vatandaşlık, topluma katılımın bir biçimi olma ve toplumsal kurallardan sapanları da dışlamanın yasal ve kültürel bir çerçevesi olma işlevini eşit olarak görmektedir. Örneğin, Nagel'a (2009: 6) göre, göçmenler ve diğer “sapkın” gruplar resmi vatandaşlık statüsünü kazanabilirler (veya resmi vatandaşlığın bir dizi hakları ve ayrıcalıklarından yararlanabilirler) ancak onlar çoğunlukla toplumun hakim temsiliyet ilişkilerinden ve hakim sektörlerinden büyük ölçüde dışlanmaya devam ederler.

Örneğin, göçmenler göç ettikleri toplumda hiçbir zaman kabul görmeyeceklerine inanırlarsa- bu ister dini veya kültürel, ister medyadaki temsil edilme biçimleri ve isterse devletin eylemleri yüzünden olsun- vatandaşlığın resmi söyleminden kopuş yaşarlar ve kendilerini ayrı bir siyasal topluluğa ait hissederler veya onunla özdeşleşirler. Mesela, göçmenliğin statüsünü ulus-aşırılışmanın (*trans-nationalism*) ışığında anlamaya çalışan Glick-Schiller and Fouron (2001) bu durumu, “uzaktan milliyetçilik” (*long*

distance nationalism) olarak adlandırmaktadır. Bir diğer göçmen grup ise, kendilerini ülkede yaşayan diğer gruplardan farklılaştırarak geldikleri ülkeye ve kökenlerine bağlılıklarını pekiştirebilirler (Nagel, 2009: 8).

Tablo 1: Ulus-devlet içinde Vatandaşların Hiyerarşisi

Tam Vatandaşlar	Ülkede doğan veya sonradan vatandaşlığa geçen insanlar-fakat bazı azınlık grupları dışlanmıştır.
İkamet Edenler ve Misafir İşçiler	Oturma hakları temelinde bazı sosyal vatandaşlık hakları verilmiş ancak sivil ve siyasal haklardan yoksun yabancı göçmenler.
	Etnik, dini ve sosyal azınlıklar- Bunlar resmi olarak tüm yasal haklardan yararlanıyor görünmektedir ancak bu hakları ayrımcılık ve sosyal dışlama nedeniyle kullanamayabilirler.
Sığınmacılar ve Mülteciler	Savaş vb. olağanüstü nedenlerden dolayı özel koşullarda çok sınırlı haklara sahip olan bu insanların hakları, belli bir tabakalaşma içerisinde tam bir tanınmadan, insani nedenlerle tolere edilen ve geçici korunmaya kadar çok çeşitli biçimleri olan yasalarla düzenlenmektedir.
Kaçak Göçmenler	Uluslararası insan hakları kurumunun garanti ettiği dışında, nerdeyse bütün haklardan yoksun olan insanlar.
Yerli İnsanlar	Amerika, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda da beyaz yerli göçmenler tarafından tarihsel olarak beyaz ırk tarafından yerinden edilmiş ve yasal ayrımcılığa ve toplumsal dışlamaya uğramış insanlar.
Kadınlar	Kuzey zengin ülkelerde daha seyrek olmakla birlikte Güneyin fakir ülkelerinde kurumsal ve resmi olmayan ayrımcılıkların vatandaşlık haklarını kullanmasına engel olduğu kadınlar.

(Kaynak: Castles, 2005)

Bu anlamda, ulus devletler-demokratik olsun veya olmasın- çoğu zaman azınlık ve kültürel grupların zorunlu bir asimilasyonu anlayışı üzerine kurulmuşlardır. Bugün etnik azınlıklar resmi düzeyde vatandaşlık haklarına sahip olabilirler ama onlar sosyal ve siyasal hakların gerçek ilişkilerinden çoğu zaman dışlanmaktadır. Sonuç olarak, vatandaşlar, ulus-devlet mantığı içinde hala dışlayıcı uygulamalara maruz kalmakta ve Tablo 1'de gösterildiği gibi ulus-devlet içindeki çeşitli gruplar arasında oluşan hiyerarşi ortaya çıkmaktadır.

6. Göçmenlik, Vatandaşlık ve Toplumsal Tabakalaşma

İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası göç dalgası, endüstri ülkelerinde yeni bir sorunu, yurttaşlık kurumunun ulus-devlet sınırları içindeki anlamını tekrar sorgulama zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Endüstri ülkelerine öncelikle ekonomik amaçlı olan büyük göç dalgası sonucu, bu ülkelerin toplumları, yurttaşlarının yanı sıra başka ülkelerin yurttaşı olan büyük bir insan kitlesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Marshall'ın teorisindeki haklar sıralaması bu yeni durum karşısında tersine çevrilmiş ve göçmenlere, temel hak ve özgürlükler ve ekonomik hakların tanınıp tanınmayacağı veya ne kadarının tanınacağı ciddi bir tartışma yaratmıştır.

Uluslararası göç yazını temel olarak egemenlik, vatan ve siyasal üyelik olarak vatandaşlık kavramlarının mücadelesi ve dönüşümleri üzerine odaklanmıştır (Joppke, 1998; Sosyal, 1994). Ulus-devlet paradigması, sadece milliyetçi bir anlatı olarak işlemez, aynı zamanda vatandaşlığın kan, toprak ve bağlılık gibi sınırlarını da işaret eder. Bu çok basitçe ideolojik bir işleyiştir. Örneğin, Omi ve Winant (1994: 76) ulus-devletin doğal olarak “ırksal” bir özelliği olduğunu iddia etmektedir çünkü ulus-devlet, ulusal-kültürel pratikler ve kavramları doğal ve rutin haline getirmektedir.

Bazı durumlarda göçmenler, Costant ve diğerlerinin (2009) “göçmenlerin etnikleştirilmesi” dediği etnik azınlıklar konumuna itilirler. Göçmenler bir yandan işçi, tüketici ve ebeveynler olarak sivil toplumun bir parçası yapılırken, diğer yandan ekonomik, kültürel ve siyasal ilişkilere tam bir katılımdan da dışlanmışlardır. Öte yandan, birçoklarının da tartıştığı gibi “etnik azınlık” zorluklardan muaf bir kategori değildir. Etnisite sabit ve özsel değildir. Genellikle etnisite kavramı, yaş, cinsiyet, sınıf bölünmeleri tarafından şekillendirilen çoklu kimlik formlarını dolaylı olarak dışlamaktadır.

Vatandaşlık bugün, öncelikle ulus-devlet içindeki kimliklerle ilgilidir ve sembolik olarak bir dahil etmeye ve dışlamaya yol açmaktadır. Bunun maddi sonuçları ise, bazı gruplara karşı ırkçılık ve ayrımcılığın işaretlenmesi ve yabancı korkusunun meşrulaştırılması olmaktadır (Koopmans, 1999).

Göçmenlerin sürekli olarak oturma izni alması ve o ülkede kalıcı hale gelmeleri, ekonomik nedenler (ücretler ve emek piyasasında oluşacak baskılar), sosyal nedenler (sosyal hizmetlerdeki taleplerin ve alt-sınıfların artması), kültürel nedenler (ulusal kimlik ve kültürle çelişmeler) veya siyasal nedenler (kamu düzeninin bozulması, dış politika ve politik kurumlardaki etkiler) gerekçe gösterilerek göç alan toplumu ve onun vatandaşlık çerçevesini tehdit ettiği düşünülmektedir. Burdaki strateji genellikle, göçmenlerin oturma haklarının geçici halde tutulması yoluyla kısıtlanması ve aile birleşmelerinin engellenmesi üzerine temellendirilmiştir. Bununla birlikte, göçmenleri

tamamen dışarda tutmak isteyen hükümetler, aslında el altından yasal olmayan emek göçünü de desteklemektedirler. Castles'a göre (1995: 295) göç edenlerin haklarının neredeyse tamamını sınırlayan bu tür "ayrımcı dışlama" (*differential exclusion*) sistemi Amerika, güney Avrupa ülkeleri ve Japonya sıkça başvurmaktadır.

Öte yandan, göçmenlik, ulusal kimlik ve ulus devletin egemenliği (*sovereignty*) kavramlarıyla çelişmektedir. Bu anlamda vatandaşlık, göçmenlerle ilgili olarak, normatif siyasal teori, asimilasyon, entegrasyon, çok-kültürlülük gibi tartışmalarda da merkezi bir öneme sahiptir. Bu anlamda haklar ve bir topluluğun üyesi olmak çok-kültürlü tartışmaların içinde merkezi bir yer tutmaktadır. Bu durum, bireylerin hangi haklara ve ne dereceye kadar sahip olması gerektiği veya farklı etnik, dini ve diğer kültürel gruplara ulus-devlet içinde ne tür haklar verilmesi gerektiğini söyler.

Küreselleşen dünyada neo-liberal devletlerin kaçınılmaz olarak emek (yüksek ve düşük yetenekli) göçüne ihtiyaç duyduğunu ve dolayısıyla göçmenlerin ve çocuklarının üzerinden kültürel çeşitlilik ürettiğini söyleyebiliriz. Ancak, temel çelişki de bu paradoksal durumdan kaynaklanmaktadır, çünkü bu devletler aynı zamanda iktidarların bu göçmen kaynaklanan kültürel zenginliği azaltmak ve göçmenleri "asimile" etmek yoluyla, ulusal birlik veya "hayali cemaat" anlayışı içinde sürdürme eğilimindedir. Bu koşullar, göç alan devletlerde sürekli bir paradoks üreten ulus-devletin ikili karakterini üretmektedir: ulus devlet, bir yandan ekonomik ihtiyaçlar açısından çok-kültürlü bir toplum olmak durumundayken, diğer yandan ulusal egemenlik açısından bu çok-kültürlülüğü törpülemek arasında gidip gelmektedir. Sonuç olarak, ulus-devletin göçmenler konusunda karşılaştığı en büyük güçlüğüne, bir taraftan göçmenlere kapılarını açıp çokkültürlü bir yapıya sahip olmak ancak öte taraftan tek bir ulusun kültürünü yaymak için bu çok kültürlülüğü engellemek olduğu söylenebilir.

Castles ve Davidson'a (2000) göre, vatandaşlığın yasal eşitlik anlayışı, ne tek başına bazı grupların sosyal izolasyonu ve ekonomik dezavantajların üstesinden gelmesini sağladığını, ne de ekonomik ve siyasal kurumlarda bir güç olarak bulunmalarının önünü açabilmektedir. Göçmenler açısından yasal olarak vatandaş olmak veya göç edilmiş olan ülkenin tabiiyetine geçmek, azınlık ve göçmen üyelerinin sosyal, siyasal ve sivil hakları kullanmasını engelleyebilecek olan tabakalaşma, ayrımcılık ve şiddetten korunmasını garanti etmemektedir. Günümüzde göçmenlerin deneyimleri göstermektedir ki yerleşik kurumsal yapılar bu insanların topluma gerçek katılımını ve tam üyeliğini engelleyen pratiklerle ilgilenmemektedir. Hatta bu yerleşik yapılar, kurumsal ideolojilerin etiketleyici ayrımcı kuralları veya idari rutin alışkanlıklar yüzünden böyle ayrımcı pratikleri devam ettirmek konusunda işlevsel olabilir (Grillo, 1985). Bu rutin alışkanlıklar bilinçli olarak ayrımcı olmayabilir ama

etkileri ve sonuçları açısından ayrımcı olabilir. Bu durum tabii ki, çoğu etnik azınlık üyeleri için hakların evrenselci resmi söylemiyle bu hakların gerçek kullanımı arasındaki farkların nasıl giderileceği meselesinin bayağı karmaşık ve geniş bir problem olduğunu ortaya koymaktadır.

Örneğin, günümüzde bir devletler üstü bir kurum olarak Avrupa Birliği, özellikle bünyesinde bulunan üçüncü dünya ülkelerinin göçmenleri için hiyerarşik bir toplum yapısına sahiptir. Örneğin, Avrupa'da veya dünyanın herhangi bir yerinde, ülkeye giriş ve göçmenler üzerindeki sınırlamalar kültür veya ırk üzerinden değil vatandaşlık kavramı üzerinden yapılmaktadır ve vatandaşlık konusundaki ayrımcı uygulamaların etkileri kaçınılmaz olarak dolaylı bir hale gelmektedir. Morris'e (1997) göre vatandaşlık için kriterler Avrupa Birliği içerisinde farklı etnik ve ulusal toplulukları farklı şekilde etkileyecek şekilde entegre edilmektedir. Vize düzenlemeleri, kaynak sınırlamaları ve sınır kontrollerinin enformel uygulamaları fakirleri ve beyaz olmayanları farklı şekillerde etkilemektedir.

Avrupa Birliği ülkelerinde, bazı göçmenler kağıt üstünde çeşitli haklara sahip olmaktadır ancak bu haklar kullanılmak istendiğinde bu kişilerin büyük zorluklarla karşılaşabildiğini ve zaten verilmiş olan haklara ulaşmanın bazı koşullara bağlı olduğunu keşfettiklerini belirtmeliyiz. Erdemir ve Vasta (2007: 9) İngiltere'deki Türkler üzerinde yaptıkları çalışmada kaçak göçmenlerle normal göçmenler arasındaki hiyerarşilerin kaçak göçmenleri yasal olmayan (*illegal*) bir yaşama ittiğini iddia etmektedir. Örneğin, bazı ulustan turistlerin çalışmak için bireysel çalışma iznine diğer kişilere nazaran daha kolay ulaşabildiğini ancak İngiltere'de yaşayan ve oturma izni biten Afrika ve üçüncü dünya ülke vatandaşlarının böyle bir olanağa hiç kavuşamadıklarının altını çizmektedir.

Avrupa'da hala uyum sağlayamayan ve topluma tam bir katılım gösteremeyen çoğunluğu Müslüman olan, Türk, Faslı, Cezayirli, Pakistanlı vb. göçmenlerin deneyimleri göstermektedir ki yerleşik kurumsal yapılar bu insanların topluma gerçek katılımını ve tam üyeliğini engelleyen pratiklerle ilgilenmemektedir. Hatta Avrupa ulusları içindeki yerleşik yapılar, kurumsal ideolojilerin etiketleyici ayrımcı kuralları veya idari rutin alışkanlıklar yüzünden ayrımcı pratikleri devam ettirmek konusunda işlevsel olabilir. Avrupa'daki rutin alışkanlıklar bilinçli olarak ayrımcı olmayabilir ama etkileri ve sonuçları açısından göçmenler için ayrımcı olabilir. Sonuç olarak, göçmenler açısından göç edilmiş olan ülkenin tabiiyetine geçmek, göçmen ve çocuklarının sosyal, siyasal ve sivil hakları kullanmasını engelleyebilecek olan ayrımcı uygulamalar ve şiddetten korunmayı otomatik olarak sağlayamamaktadır.

Genel olarak bakıldığında göçmenlerin ulus-devlet içindeki konumlarını göz önüne aldığımızda, göç edilen toplumda var olan önyargı ve kültürel

kalıplara dayanan kurumsal ırkçılık (ırkçı idari rutinler ve resmi olmayan iktidar ilişkileri) göçmenlerin ve çocuklarının vatandaşlık haklarını gereği gibi kullanmalarını engellemektedir. Dahası, bu kurumsal pratikler, göçmenlerin ve çocuklarının özel durumlarını ve ihtiyaçlarını da görmezden gelmektedir. Kurumsal ırkçılık, açık ve doğrudan ırkçılıktan farklı olarak, göçmen ve onların çocuklarının eğitim alanında veya iş piyasasında iş ararken karşılaştıkları sistematik olmayan ama işlevleri açısından göçmen çocuklarının ayrımcılığı hissettikleri ve sonuçlarını yaşadıkları bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, göçmen olduğu başvurulardaki isimlerden anlaşılan göçmen çocuklarının mülakata çağrılmadıkları ya da mülakata çağrılrsa bile reddedilme oranlarının diğer eşit durumdaki vatandaşlardan daha yoğun olduğu araştırmalarla ortaya konulmuştur (Miera, 2008).

Abadan-Unat'a göre, Almanya ve Avrupa'da göçmenlere yönelik olarak iki çelişkili yaklaşım söz konusudur. Birincisi, göçmen bireyler ve çocukları, gerekli nitelikleri taşıdığı anda birbirleriyle geniş bir toplumsal alanda herkese açık ekonomik rekabet içine özgürce girebilmektedir. İkincisi, çoğulcu toplumun bir gereği olarak, toplumsal taleplerini duyurmak ve gerçekleştirmek istediklerinde ise dikkatlice bölünmüş sosyal ve siyasal alanda farklı kurumların dışlayıcı uygulamalarıyla karşılaştıklarını gözlemliyoruz. Bu alanlara katılımlar büyük ölçüde münhasıran Avrupalı yurttaşlara ayrılmıştır (1992: 404). Bu durum kültürel engellerin ne denli kuvvetli olduğunu göstermektedir: Göçmenler veya yurttaşlar, taleplerinin önüne dini bir etiket koyduğunda Müslüman kimliklerini muhafaza ediyorlar ve entegre olmamakla ve tek yönlü bir bakışa sahip olmakla suçlanıyorlar. Ancak bu noktada, göçmenler ve çocuklarının bir bakıma karşılaştıkları sınırlamalar, engeller ve ayrımcılık sonucunda bu rolü oynamaya zorlandıkları söylenebilir.

Kağıt üstünde yasal vatandaşlık ya da göç edilen ülkenin tabiyetine geçilmesi her zaman yeterli olmamaktadır. Örneğin Almanya'da yaşayan Türklerin üçüncü kuşak çocukları günümüzde artık doğuştan otomatik olarak Alman vatandaşlığı kazanmalarına rağmen, emek piyasasında ve eğitim alanında diğer göçmen grupların çocukları veya Alman yaşlılarıyla kıyaslandığında, dramatik düzeylerde bir aşağıya doğru hareketlilik yaşamaktadırlar. Bu örnek üzerinde düşünmeye devam ettiğimizde görüyoruz ki, yasal düzeyde Alman vatandaşlığına ve tabiyetine geçmek, tam bir entegrasyon ve Alman dili, kültürü ve değerleriyle güçlü bir özdeşleşmeyi gerektirmektedir. Bununla birlikte, emek piyasası ve eğitimdeki sosyo-kültürel kabuller ve önyargılar bu beklentilerle uyumamaktadır. Aslında, ulus devlet mantığının bir yansıması olarak, Almanya'daki devlet politikaları ve kurumsal pratikler dahil edici bir mantığı yansıtmamaktadır.

Vatandaşlık bütün diğer çatışmaları- sınıf çatışmalarını; ırk, etnik köken, cinsiyet, din, dil açısından ya da 'ulus toplum' dışındaki başka herhangi bir

toplumsal ölçütle tanımlanan gruplar ya da tabakalar arasındaki çatışmaları-siliyor gibi görünmektedir ya da en azından bulanıklaştırmaktadır (Wallerstein, 2000: 125– 126). Vatandaşlığın, devlet içinde bir şekilde birleştirici olması amaçlanmıştır. Immanuel Wallerstein'a göre yine de vatandaşlık kavramı bazı güçlükler yaratmıştır. Buradaki önemli olan, bir ülkede yaşayan herkes fiilen entegre edildiğinde, 'ulus' kendini 'marjinaleri' yeniden yaratacak şekilde yeniden tanımlamayıp tanımlamadığıdır (Wallerstein, 2000: 126; Batı, 2010: 15).

Bugün Avrupa'da ve diğer yerlerde vatandaşlık, zengin devletleri fakir göçmenlerden koruyan ve toplumsal kapanımın güçlü bir aracı haline gelmiştir. Vatandaşlık aynı zamanda her bir devletin vatandaşıyla yabancı arasında meşru ve ideolojik sınır oluşturması nedeniyle devletlerin içinde de kapanıma yol açan bir araçtır. Sonuç olarak, her devlet belli sorumlulukları olduğu kadar belli hak ve faydaları muhafaza ederek, kendi yurttaşları ve yabancı oturma olanları arasında bir ayırım yapar. Çünkü bazı göçmenlerin göçmen statüsünde kalarak ülkede süresiz olarak kalmalarına izin verilmesi, ancak onları siyasal alanın dışında bırakarak ve toplumsal ve ekonomik hayata ise neredeyse vatandaşlarla eşit koşullarda katılmalarını sağlayarak söz konusu olmaktadır (Jorgensen, 2008).

Sonuç

Vatandaşlığın içerdiği eşit(siz)likler açısından analizini yapmaya çalışan bu çalışma, demokrasi için vatandaşlık olgusunun sağladığı siyasi eşitliğin yeterli olmadığını bunun yanında sosyal ve ekonomik eşitliğin de sağlanması gerektiği savunmaktadır. Bu açıdan, dayandığımız ekonomi-politik yaklaşım; liberal demokrasiyi eleştirir ve eleştirilerini liberal demokrasinin siyasi eşitlik vaadi ile kapitalist sistemin oluşturduğu sosyal eşitsizlik çelişkisine dayandırır. Vatandaşlığa ekonomi-politik perspektiften yaklaşan bu çalışmanın liberal vatandaşlık kavramına yönelik eleştirisi, doğrudan doğruya demokratik hakların sınırlı ve parçalı olduğuna işaret eder. Buna göre, vatandaşlar her birkaç yıl için oy kullanmaktadır ve arada geçen sürede hiçbir zaman siyasal olarak söz hakkına sahip değildir. Daha da önemlisi, Marx'ın kendisi demokratik hakların ekonomik eşitsizliğe bir etkisi olmayacağını savunur, hatta birçok açıdan bu eşitsizliğin meşrulaştırılmasına yardım ettiğini iddia eder. Sonuç olarak, bu anlayışa göre, demokratik vatandaşlık temelde burjuva kavramıdır ve ekonomik ve sınıf uzlaşmazlıklarını, eşitlik idealinin kibar görünümü altında gizlemektedir. Bu argümanlar açısından bakıldığında yasal ve sivil hakların inşası iki işlev görmektedir: resmi ve bireysel vatandaşlık, devletin emeğin sömürsü karşısında burjuvazinin çıkarlarını savunmaktadır ve vatandaşlık statü eşitliği sağlayarak sınıf eşitsizliklerinin meşrulaştırılmasında öncü bir rol oynamaktadır. Lockwood (1996: 536) orta sınıfların ve

burjuvazinin işçi sınıfıyla kıyaslandığında vatandaş olarak aynı eşit haklardan ve özellikle sosyal haklardan daha fazla yararlanma yeteneğine sahip olduğunu iddia etmektedir. Örneğin, orta sınıf yalnızca, eğitim, sağlık ve kamu hizmetlerin dağıtımında eşit ve üstün statüde değildir, aynı zamanda ihtiyaçlarını daha iyi müzakere edebilme yeteneğine sahiptir ve kendileri için açık olan fırsatları etkileme ve keşfetme konularında daha fazla kendilerine güven duyan gruplardır.

Kıscacası, vatandaşlık uygulamaları, kapitalizmin ulus-devlet anlayışında bireyi salt hukuki ve siyasi ödev ve haklarıyla tanımlayan ve yasa önünde eşit olduğu varsayılan hukuksal bir özneye dönüştürmüştür. Ancak bu kağıt üstündeki eşitlik anlayışı, sosyal alanda sözde bir eşitlik durumu yaratmakta ve sosyal alanda toplumsal eşitsizliklerin taşıyıcısı olan birey, vatandaşlık hakları dolayısıyla sözde-eşit bireylere dönüşmüştür. Ayrıca, kapitalizmin eşitsiz ilişkilerinin toplumsal alandaki yansımaları vatandaşlığın toplumsal içeriğini zayıflatmıştır ve neo-liberal politikaların günümüzdeki hegemonyası bu toplumsal içeriği giderek daha fazla zedelemektedir. Bu nedenle kapitalist ilişkilerin egemen olduğu ulus-devletler bünyesinde vatandaşlık pratiklerinin özünde toplumsal eşitsizlik ve hiyerarşi barındırdığı iddia edilebilir.

Bildiğimiz üzere, Antik Yunan'da vatandaş olmak herkese açık bir hak değildi ve vatandaş sayılanlar bir tür imtiyaz kazanıyorlardı. Dolayısıyla vatandaşlık antik Yunan'da ilk ortaya çıktığı dönemde bile bir takım eşitsizlikler üzerine kurulmuştu. Erkekler ve servet sahiplerinin vatandaş olabildiği Antik Yunan'daki vatandaşlık anlayışı, ancak mülksüzlerin, kadınların ve kölelerin dışlanmasıyla kurulabilmişti. Ancak, bazılarının vatandaşlıktan dışlanmışlıkları yalnızca Antik Yunan ile sınırlı kalmamış, modern yurttaşlığın ortaya çıktığı ulus devletler çağında da bu durum devam etmiştir.

Vatandaşlıkla onun evrenselliği arasındaki ilişki hep sorunlu bir ilişki olmuştur. Modern politik düşünce, “herkese vatandaşlık” anlamında vatandaşlığın evrenselliğinin, vatandaşlık statüsünün tikellik ve farklılıkları aşması anlamında bir evrensellik ima ettiğini öne sürer. Bunun anlamı, vatandaşlığın evrensellik özelliğinin, vatandaşlar arasındaki statü ve güç eşitsizliklerini göz ardı ederek, herkese siyasal olarak kamuda aynı statüyü vermesidir. Vatandaşlık bireylere bir evrensel ulus kimliği vererek, bütün diğer çatışmaları- sınıf çatışmalarını; ırk, etnik köken, cinsiyet, din, dil açısından ya da ‘ulus toplum’ dışındaki başka herhangi bir toplumsal ölçütle tanımlanan gruplar ya da tabakalar arasındaki çatışmaları- siliyor gibi görünmektedir ya da en azından bulanıklaştırmaktadır (Wallerstein, 2000: 125– 126). Vatandaşlık, devlet içinde bir şekilde evrensel ve birleştirici olmayı amaçlamıştı. Immanuel Wallerstein'a göre yine de vatandaşlığın evrenselliği kavramı bazı güçlükler yaratmıştır. Buradaki önemli olan, bir ülkede yaşayan herkes fiilen entegre

edildiğinde ve evrensel bir ulus kimliği verildiğinde, ‘ulusun’ kendini ‘marjinallerini’ yeniden yaratacak şekilde yeniden tanımlamayıp tanımlamadığıdır. Örneğin, modern vatandaşlığın evrensellik ve eşitlik iddiasını sorgulayan feminist eleştirilerin başlangıç noktası, kadınların tarih boyunca vatandaşlıktan dışlanmış olmaları ile hem teorik hem de pratik olarak yurttaşlığın evrensellik iddialarına rağmen eril (erkek egemen) olmasıdır (Lister, 2003). Sonuç olarak denilebilir ki, modern yurttaşlığın evrensellik ve eşitlik vaatlerini gerçekleştirememesi ve bazı grupların ihtiyaç, çıkar ve beklentilerini karşılayamaması, ulus-devlet içinde bir vatandaşlar hiyerarşisi ve takakalaşmasına yol açmıştır

Kaynakça

- Abadan-Unat, Nermin (1992), “East-West vs. South-North Migration: Effects upon the Recruitment Areas of the 1960s”, *International Migration Review*, Vol. 26, No. 2, Special Issue: The New Europe and International Migration (Summer), pp: 401-412.
- Altınbaş, Deniz (2009), “Avrupa Birliği’nin Başarısız Girişimi: Avrupa Vatandaşlığı”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 11, 3: 93 – 112.
- Anthias, Floya ve Nira Yuval-Davis (1992), *Racialized Boundaries* (London: Routledge).
- Balibar, Etienne (1988), “Propositions on Citizenship”, *Ethics*, Vol. 98, No. 4 (Jul., 1988): 723-730.
- Batı, Uğur (2010), “Liberal Demokrasinin Dönüşümü ya da Postmarksist Teorinin Zafiyeti: Radikal Demokrasi Projesinin Eleştirisi”, www.akademikbakis.com, (16.07.2010).
- Bendix, Reinhard (1964), *Nation-Building and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order* (New York: John Wiley and Sons).
- Boockhin, Michael (1987), *The Rise of Urbanisation and the Decline of Citizenship* (San Fransisco: Sierra Club Books).
- Brubaker, W. Rogers (2008), Fransa ve Almanya’da Göç, Vatandaşlık ve Ulus-Devlet: Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz, *Vatandaşlığın Dönüşümü, Üyelikten Haklara*. (Der.) A. Kadioğlu. (İstanbul: Metis): 55-92.
- Castles, Steven (1994), “Democracy and Multicultural Citizenship” *From Aliens to Citizens: Redefining the Status of Immigrants in Europe*. (Ed.) R. Baubock. (Avebury: Aldershot): 3-27.

- Castles, Steven (1995), "How Nation-states Respond to Immigration and Ethnic Diversity", *New Community*, 21(3), pp: 293-308.
- Castles, Steven (2005), "Nation and Empire: Hierarchies of Citizenship in the New Global Order", *International Politics*, 42: 203-224.
- Castles, Steven ve Alastair Davidson (2000), *Citizenship and Migration: Globalisation and the Politics of Belonging* (London: Macmillan).
- Constant, Amelie vd. (2009), "Ethnocizing Immigrants", *Journal of Economic Behavior & Organization*, v.69, Issue 3: 274-287
- Favell, Adrian (1998), *Philosophies of Integration: Immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain*, (London: Macmillan).
- Giddens, Anthony (1981), *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, (London: McMillan).
- Giddens, Anthony (2005), *Sosyoloji: Kısa Fakat EleŐtirel Bir Giriş*, (Ankara: Phoenix)
- Glenn, Evelyn (2000), "Citizenship and Inequality: Historical and Global Perspectives", *Social Problems*, Vol. 47, No. 1 (Feb): 1-20.
- Glick Schiller, Nina. and Georges. E. Fouron (2001), *Georges Woke up Lauhing: Long Distance Nationalism and the Search for Home*, (Durham, NC: Duke University Press).
- Göztepe, Ece (2003), "Yurttaşlığın Kamusal ve Ulusüstü Boyutu: Avrupa Yurttaşlığı ve "Göçmen Forumu"  rnekleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, Cilt: 52: 229-248.
- Grillo, Ralph. D (1985), *Ideologies and Institutions in Urban France: The Representation of Immigrants*. (Cambridge: Cambridge University Press).
- Gülalp, Haldun (2007), "Giriş: Milliyete Karşı Vatandaşlık". *Vatandaşlık ve Etnik atıŐma: Ulus-Devletin Sorgulanması* (Der.) H. Gülalp. (ev.) E. Kılıç. (İstanbul: Metis): 11-34.
- Güllüpınar, Fuat (2010), "Downward Integration of the Third Genereaiton in the Turkish Community in a Small German Town: A Case Study in Goslar", YayınlanmamıŐ Doktora Tezi, (Orta Dođu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstit s , Ankara).
- Habermas, J rgen (2000), *Kamusalığın Yapısal D n Ő m *. (ev.) T. Bora ve M. Sancar. (İstanbul: İletifim).
- Halfman, Jost (1997), "Immigration and Citizenship in Germany: Contemporary Dilemmas", *Political Studies*, XLV.: 260-274.
- Halfman, Jost (1998), "Citizenship Universalism, Migration and the Risks of Exclusion", *British Journal of Sociology*, Vol, 49 Issue no. 4 (December): 513-533.
- Hall, Stuart. ve David Held (1989), "Citizens and citizenship", *New Times* (Eds.) Stuart Hall and Jacques Martin, 173-188. (London: Lawrence and Wishart).
- Ignatieff, Michael (1987), "The Myth of Citizenship", *Queen`s Law Journal*, vol 12: 399-420.

- Joppke, Christian. (1998), *Challenge to the Nation-State* (Oxford: Oxford University Press)
- Jorgensen, Martin. B. (2008), National and Transnational Identities: Turkish Organising Processes and Identity Construction in Denmark, Sweden and Germany, unpublished PhD dissertation, <http://www.alevi.dk/ENGELSK/MBJ%20afhandling%20alevi%20org.pdf> , (02/02/2010).
- Kadioğlu, Ayşe (2008), Türkiye'de Vatandaşlığın Anatomisi. *Vatandaşlığın Dönüşümü, Üyelikten Haklara*. (Der.) A. Kadioğlu. içinde. (İstanbul: Metis): 167-184.
- Kofman, Elenore. (1995), "Citizenship for Some but Not for Others: Spaces of Citizenship in Contemporary Europe", *Political Geography*, Vol. 14, No. 2: 121-137.
- Koopmans, Rood (1999), "Challenging the Liberal Nation-State? Postnationalism, Multiculturalism, and the Collective Claims Making of Migrants and Ethnic Minorities in Britain and Germany", *AJS*, Volume 105 Number 3 (November): 652-96
- Kubilay, Çağla (2010), "Türban Sorunu Bağlamında Siyasal İslamda Söylemin Alternatif Yurttaşlık Tasarımı," *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı/No: 2 : 135-164.
- Kymlicka, Will (1998), *Çokkültürlü Yurttaşlık- Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, (Çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998
- Lemke, Christiane (1998), "Citizenship and European Integration", *World Affairs*, Vol 160, No 4, Spring: 212-217.
- Lister, Ruth (1998), "Citizenship on the Margins: Citizenship, Social Work and Social Action", *European Journal of Social Work*, Vol. 1, No.1: 5-18.
- Lockwood, David (1996), "Civic Integration and Class Formation Source" *The British Journal of Sociology*, Vol. 47, No. 3, Special Issue for Lockwood (Sep.): 531-550.
- Marshall, T. Humphrey (2006), *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* (Çev.) A. Kaya (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları): 1-56.
- Miera, Frauke (2008), "Country Report on Education: Germany", http://emilie.eliamep.gr/wp-content/uploads/2009/08/edumigrom_backgroundpaper_germany_educ.pdf , (08.06.2010).
- Morris, Lydia (1997), "A Cluster of Contradictions: The Politics of Migration in the European Union", *Sociology*, 31: 241-259
- Nagel, Caroline ve Lynn A. Staeheli (2009), "Citizenship, Identity, and Transnational Migration: Arab Immigrants to the United States", <http://www.colorado.edu/IBS/PEC/citizenship/Transnationalism.pdf> accessed 10/09/2009
- Omi, Micheal ve Howard, Winant (1994), *Racial Formation in the United States: From the 1960s to the 1990s*, (Routledge: New York).

- Özkazanç, Alev (2009), "Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-Liberalizm Sorunu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64, 1: 247-274
- Riesenberg, Peter (1992), *Citizenship in the Western Tradition: Plato to Rousseau* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press).
- Roche, Maurice (1987), "Citizenship, Social Theory and Social Change", *Theory and Society*, 16/1-3: 363-399.
- Schierup, Carl, U (2004), "Whither the Social Dimension? Citizenship, Multiculturalism and the Enigma of Social Exclusion", *Perspectives of Multiculturalism-Western and Transitional Countries* (Ed.) Mesic, M. (Zagreb: FF press): 17-55.
- Somersan, Semra (2004), *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, (İstanbul Bilgi Üniv. Yayınları, İstanbul).
- Soysal, Y. Nuhuğlu (1994), *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*, (Chicago: The University of Chicago Press).
- Üstel, Füsün (1999), *Demokrasi ve Yurttaşlık*, (Ankara: Dost).
- Wallerstein, Immanuel (2000), *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*. (İstanbul: Metis Yay).
- Wallerstein, Immanuel (2003), "Citizens All? Citizens Some! The Making of the Citizen", *Comparative Studies in Society and History*, 45: 650-679.
- Waters, Malcolm (1989) "Citizenship and the Constitution of Structured Social Inequality", *International Journal of Comparative Sociology* XXX, 3-4: 159-179
- Yeğen, Mesut (2005), "Yurttaşlığın Diyalektiği, Yurttaşlığın Trajedisi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 38, Sayı 1: 69-87.
- Young, Iris. M. (1994), "Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship", B.S. Turner and P. Hamilton (eds.) *Citizenship: Critical Concepts*, Vol. 2. (London: Routledge): 386-408.
- Yuval-Davis, Nira (1997), "Women, Citizenship and Difference", *Feminist Review*, (57): 4-27.